

Dějiny v eseji Sylvii Richterové „Jeden československý rok“

MAŁGORZATA KALITA

Esej Sylvie Richterové „Jeden československý rok“ z knihy *Místo domova* (2004) zpracovává téma dějin zvláštním způsobem: jednak jsou to dějiny Československa v určitém časoprostoru, jednak – ve vztahu ke Kolářovu dílu – dějiny české literatury. Je pozoruhodné, že se autorka eseje zabývá problémy, které můžeme považovat za univerzální, a její text proto není uzavřen ani časově, ani prostorově. Povaha žánru, který Richterová zvolila, jí také nechává svobodu ve výběru témat a formě vyjádření.

Jirímu Kolářovi se Richterová ve svých esejích věnuje často: zabývala se etickým a estetickým aspektem jeho deníků (RICHTEROVÁ 2004: 36–49), rozebírala pojmy ticha, smíchu a proměny v jeho poezii (RICHTEROVÁ 1997: 165–190), jeho osud ukázala jako příklad života spisovatele v komunistickém státě (RICHTEROVÁ 2004: 15). Prostřednictvím Kolářových deníků popisuje Richterová realitu přelomu čtyřicátých a padesátých let. Zmiňuje události z různých oblastí a rovin, například smrt Františka Halase, „ženy bijící na dvorech do koberců, důvody k vraždám, vysílání londýnského rozhlasu [...]“ (TAMTÉŽ: 25). Všechny události jsou však líčeny z hlediska jednotlivce, vedení argumentace o deníku jako žánru nebo popis Kolářových koláží jsou podřízeny jednotící myšlence o člověku. První věty *Očitého svědka* (1949) a rovněž úvodní slova Richterové poukazují na to, že „hlavním *dějištěm pravdy* je člověk, jeho nitro, jeho podstata“ (TAMTÉŽ: 18; zvýraznila S. R.).

Nahlédneme-li do eseje české spisovatelky hlouběji, můžeme sledovat postup její interpretace. Cestu si otevírá hlavní myšlenkou Kolářova deníku: „Vždyť se dnes zdá největší zvráceností, výstředností, nesmyslností mluvit pravdu a vidět tvář světa takovou, jaká vsutku je!“ (TAMTÉŽ), kterou vnímá jako bezprostřední komentář k politické situaci tehdejšího Československa. Těmto slovům však můžeme rozumět také jako sociologické, psychologické nebo kulturologické úvaze o 20. století. Richterová tento stav spojuje s morální stránkou a mluví o pravdě, vraždě a spoluvině. Vzpomíná Hamleta a také slov Halasových. Pak přivolává poslední záznam deníku, který pojednává rovněž o pravdě, ale o té individuální, intimní; sama na tento rámeček také upozorňuje (TAMTÉŽ: 8).

Je zajímavé, jakým způsobem Kolářovy deníky fungují v dějinách literatury a ve vědomí čtenářů. Politická situace se totiž změnila k nepoznání a mladí lidé, kteří čtou *Prométheova játra* (1950) jako povinnou školní četbu, možná ani nerozumějí hrůze tohoto období. Obraz dějin se

v deníkové tvorbě Jiřího Koláře občas odsouvá do pozadí a pozornost se soustřeďuje hlavně na formální novátorství. Podobnou situaci lze v polské literatuře pozorovat u díla Czesława Miłosze *Ztročený duch* (1953). Dramatické události let 1945–1950 jeho text značně ovlivnily, dnes však působí hlavně bohatstvím literárních prostředků, které Miłosz čerpal z různých druhů a žánrů literatury. Historický, politický, publicistický a polemický obsah, nesmírně důležitý během psaní, ztratil svůj původní význam a do popředí vystoupily literární hodnoty textu opomenuté před padesáti lety: kontrasty, protiklady a pomezí prvky (srov. DUTKA 2002: 93).

Ne náhodou Richterová zdůraznila větu: „Vidět tvář světa takovou, jaká vsutku je“ (KOLÁŘ 1997: 122). Považuje ji za vyjádření univerzálního problému komunistických států, kde se oficiální jednání neshoduje s tím, co si lidé myslí. U Koláře najdeme příklady tohoto dvojího života, když popisuje schůze literátů nebo různé dobové paradoxy, například že vzdělaný člověk nedostane práci, protože není členem (komunistické) strany a podobně. Tomuto problému věnovala Richterová pozornost v eseji „Sémiotický vesmír: centra a periferie“ (RICHTEROVÁ 2004: 9–17), kde vystihuje nemožnost komunikace v totalitním systému a rozpory, které z toho vyvstávají.

V eseji „Jeden československý rok“ autorka po krátkém úvodu pokračuje vyjmenováním možností, které s sebou nese žánr deníku a které prvky zdůrazňuje ona sama. Nastoluje vztah času a promlouvajícího subjektu: „Deník vytváří zvláštní prostor minulého času spojeného s jeho současným smyslem; při četbě nevzniká historický odstup, ale neruší se ani vědomí časové vzdálenosti“ (TAMTÉŽ: 19). Každý zápis má své datum a čtenář tak může odhadovat a sledovat souvislosti mezi světem reálným a tím, který nacházíme v uměleckém textu. Významy věcí se zpřítomňují pokaždé, když saháme po díle – byť jsme vzdáleni od doby, kdy tvořil Kolář. Sylvie Richterová se v textu ptá, čím nás deník tolik upoutává. A hned sama odpovídá: „[...] sugeruje čtenáři neukončenost, neurčenost, naprostou subjektivní svobodu každého dne, každého okamžiku. Kolář dny naplňuje tak, že je darovává – se svrchovanou volností tvoří a dává“ (TAMTÉŽ: 22). Autorka upozorňuje na svobodu, kterou umožňuje právě zvolený žánr a kterou Kolář v nejvyšší míře využívá.

Časový aspekt je nejčastěji používaným prostředkem v definici deníku. *Encyklopedie literárních žánrů* ho popisuje jako: „Chronologicky řazené, zpravidla datované osobní záznamy, pořizované v krátkých intervalech a bez časového odstupu“ (MOCNÁ 2004: 98). Proto je deník důležitým svědkem své doby. Záznamy obsahují určitý čas a prostor, a přitom se ocitají nad nimi, přesahují svou dobu. Teoretikové také poukazují na to, jak problematika času ovlivňuje různé části díla: chronologie tvoří v deníku jen mechanický pořádek, posloupnost jednotlivých

momentů, ale nenese s sebou kompoziční uspořádání (GAZDA – TYNIECKA-MAKOWSKA 2006: 191).

V eseji „Jeden československý rok“ se můžeme dočíst, že subjektivní okamžik a historicky vymezená chvíle se v deníku projevují jako ustrnutí času. Objevuje se problém lineárního času a nadčasového významu věci (srov. RICHTEROVÁ 2004: 20–21). Richterová ukazuje řešení, která Kolář použil k popsání světa v určitém období. Podle ní jeho deník má „moc zachytit stav jako děj a děj jako stav. Vyvádí tím člověka z dvojího optického omylu: z pocitu, že jeho situace, okolnosti, ve kterých žije, jsou naprosto výjimečné, a za druhé z pocitu, že jsou naopak normální, což znamená ztrátu vnímavosti vůči vlastní situaci, a tím její mechanické přijímání“ (TAMTÉŽ: 19). Kolář takový odstup dokázal získat. Na druhé straně čteme, že jeden československý rok je „bezmoc a zaručenější trvalost nesnesitelného“ (TAMTÉŽ: 24). Pokud to srovnáme s větou, že deník má moc zachytit děj jako stav, pak lze říci, že nesnesitelný stav Československa roku 1949 je trvalý.

Titul *Očítý svědek* na první pohled poukazuje k určitým událostem; než přečteme Kolářovo dílo, předpokládáme, že se bude jednat o významné události, které tvoří dějiny. Richterová dává přednost tomuto staršímu textu před nejznámějším Kolářovým deníkem *Prométheova játra*. Srovnáme-li *Očítého svědka* a *Prométheova játra*, vyznačuje podle autorčina názoru právě první text větší nemohoucnost člověka v historické situaci: „Deník se za takových okolností stává především vůbec subjektivním důkazem života odolávajícího systematickému společenskému znicotňování“ (TAMTÉŽ).

Ponižování lidské důstojnosti komentuje Richterová i v jiných textech. Ve sbírce esejů *Slova a ticho* uvádí jako příklad „sémiotické smrti“ dopis Karla Kosíka Jeanu-Paulu Sartrovi. Je to situace, kdy spisovatel oficiálně neexistuje, nemá právo účastnit se schůzí literátů, a nemá proto šanci vysvětlit svou nevinu. Sémiotickou smrt prožil také Jiří Kolář. Jeho knihy byly likvidovány a jeho jméno se nesmělo veřejně objevovat: jeho slova se pak stala způsobem, jak odolávat umenšování lidské hodnoty. Právě tento pohled Richterová zvolila ve svém eseji za primární: ukazuje, že deník má schopnost představit děj jako stav, ale poté mluví o trvalosti nesnesitelného. Hrůzu dějin popisuje Kolářovými slovy jako *bezmoc, znicotňování, tichou smrt stovek lidí*.

Encyklopedická definice říká, že tématem deníku je „aktuálně prožívané drama lidské existence (v rovině nejen intimní, ale obvykle také občanské a filozofické), jehož další průběh pisatel na rozdíl od memoárů nezná“ (MOCNÁ 2004: 99). Richterová zná pokračování dějin, které Kolář popisoval v aktuální situaci, a upozorňuje čtenáře svých esejů na největší hodnoty *Očítého svědka*, k nimž nepochybně patří pojetí času.

Jiří Kolář nechává záznamy různých hlasů v jejich vlastní podobě, nepřidává zbytečné komentáře – ponechává čtenáře s textem samým (srov. RICHTEROVÁ 2004: 20). V *Očitém svědkovi* můžeme číst hlas tehdejší propagandy nebo novinovou zprávu, vedle nich najdeme básnický fragment a analýzu románu (srov. KOLÁŘ 1997: 158, 208, 185, 174). Richterová přivádí pozornost k této polyfonii hlasů. Vícehlasí jako řešení pro deník netypické však tento text v rámci žánrové tradice podle jejího názoru nediskvalifikuje. Naopak, dokazuje jeho přednosti a novátorství.

Polyfonie hlasů, polytematicčnost a využívání prvků různých žánrů koresponduje s koncepcí postmoderních *silva rerum*. Tento termín navrhl polský badatel Ryszard Nycz a pojmenoval tak otevřené formy v současné próze. Navázal jím na staropolská díla *silva rerum* (doslovně „les věcí“), která plnila funkce domácích kronik a zapisovaly se do nich rodinné a veřejné události, recepty, rady či útržky poezie.

V postmoderních *silva rerum* nacházíme eseizaci vyprávění, fragmentárnost a využívání jiných textů, schopnost absorbovat paraliterární žánry. Otevřená kompozice těchto forem odpovídá potřebám epochy. Donedávna byly tyto formy považovány za příznak přechodného stavu v próze, která se už nevměstná do tradičních žánrů a hledá nová tvarová řešení. V postmodernismu se však tento jev přiřadil k „jazyku doby“ a vedle parodie je hlavním způsobem dialogu s žánrovou tradicí. Především se osvobozuje od jejích omezení. Postmoderní *silva rerum* připomíná diskusi, kterou teoretikové vedou v otázce oprávněnosti genologie. Polský badatel Stanisław Balbus v textu *Zagłada gatunków* (2000) poznamenává, že v romantismu začíná a od té doby pokračuje „záhuba“ tradičních žánrů, které se už nevejdou do dobového světonázoru a estetických potřeb. Definitivní záhuba by podle Balbuse zrušila taxonomické kategorie, které překážejí individuálním tvůrčím procesům (srov. BALBUS 2000: 19–33).

Pro dílo Jiřího Koláře a esejistickou tvorbu Sylvie Richterové je příznačné, že oba autoři balancují mezi žánry a využívají je. Kolář však přesahuje pravidla deníkového žánru ve větší míře než Richterová – esejistický tvar je totiž uvolněnou formou už ze své podstaty (srov. PETERKA 2004: 175).

Petr Šrámek v úvodu k souboru esejů Sylvie Richterové *Místo domova* napsal, že je to kniha „žánrově rozrůzněná, časově rozlehlá, příležitostně rozptýlená a mluvící několika jazyky“ (ŠRÁMEK 2004: 7). Je zajímavé, jak současní autoři používají žánry. V kritických a akademických textech lze sledovat jakýsi literární pohyb, na druhé straně nacházíme úryvky esejistických nebo odborných textů v krásné literatuře (srov. POSPÍŠIL 1998: 8). Jiří Kolář vybíral texty z různých oblastí a nechal je v takové podobě, jakou měly dříve. Richterová také pracuje s různorodými

texty, ale vtahuje je ve svůj homogenní tvar. Její akademické bádání se spojuje s esejistickou kritikou, což je také symptom současné literatury.

Jako čtenáři nemáme možnost poznat dobové reálie bezprostředně – i když český umělec popisuje realitu co nejpřesněji, skrze hlasy své doby, naše poznání dějin je zprostředkováno dvojrstevným textem. Za prvé dílem Kolářovým, za druhé esejem Richterové. Richterová vypráví o dějinách skrze jiné texty. Je výsadou eseje pojednávat o několika věcech zároveň a používat k tomu texty jiných autorů; vyvstává tak celá síť návazností a spojení. Kolář píše o Františku Halasovi, o Bohumilu Hrabalovi, zmiňuje se o Josefu Hiršalovi nebo Kamilu Bednářovi a řadě dalších. Když čteme jeho deníky, poznáváme dějiny tehdejšího Československa a dějiny literatury, neboť ti, které Kolář jmenuje, zanechali po sobě významnou tvorbu. Všechny záznamy mají svérázný autorský ráz. Richterová zdůrazňuje „neohraničenost promlouvajícího subjektu“, která poukazuje na „nové pojetí autorské funkce v deníku“ (RICHTEROVÁ 2004: 20). Tyto dvě vlastnosti jsou společné deníku i eseji. Realizace autorské funkce v eseji se shoduje s tou, jakou má Kolář v denících. To, co Richterová napsala o *Očitém svědku a Prométheových játrech*, platí i pro její esejistickou tvorbu: pevná, jasná a zřejmá postava autora je podmínkou těchto textů (TAMTÉŽ: 22). Čas a subjekt jsou prvky, jež česká badatelka ve svém rozboru upřednostnila.

Promlouvající subjekt je u Koláře zprostředkován „vypravěčem v 3. osobě, přímým záznamem pouličního dialogu či svědectvím autorského já“ (LANGEROVÁ 1998: 47). Polyfonie hlasů, kterou zdůrazňuje Richterová, slouží Kolářovi jako důkaz, že lidský osud není vysvětlitelný jenom z jednoho hlediska. Slouží také jako vyjádření osobního zaujetí a účasti, ale přitom bez používání postavy lyricko-narcisistního já (srov. RICHTEROVÁ 2004: 25). Richterová charakterizuje deník jako součást skutečného člověka. Podle ní „nese pečeť každodenního styku s autorem a všechny zamlčené nebo prostě nesdělené motivy jako důvody výběru [...] mají svůj původ a důvod v autorovi a k němu přímo je také čtenář deníku odkázán“ (TAMTÉŽ: 22). Titul *Očítý svědek* odkazuje přímo k autorovi. Svědek má vidět a má svědčit o tom, co viděl. Kolář zdůrazňoval, že by člověk měl být „dějištěm pravdy“ a měl by „vidět tvář světa takovou, jaká vskutku je“.

Když se podíváme na esej „Jeden československý rok“, zjistíme, že lze v tematické šíři snadno vymezit dominanty. Richterová sice popisuje rok 1949 a 1950 skrze deníky, současně charakterizuje deník jako žánr, odvolává se na literární dějiny, nabízí analýzu Kolářova díla, nejvíce prostoru však vymezuje situaci jednotlivce. Celý text směřuje k předvedení člověka jako „dějiště pravdy“, od první věty po poslední citace z Kolářova deníku: „[...] poznávat v pravdě svět, žít upřímně události, které se mně nejen vnucují, ale které musím žít, vidět věci světa v jejich

čistočistém světle ‚věci‘ a hledat v lidech to, co je v nich lidské, to, co z nich ještě dělá podoby obrazu božího [...]“ (TAMTÉŽ: 27–28).

Kolář svým způsobem popisuje dějiště historických událostí, ale hlavní dějiště je podle něj lokalizováno v každém člověku. A mělo by to být dějiště pravdy, ne lži, kterou pozoroval všude kolem sebe. Jeho pozorování „odehrávajících se dějin“ zrodilo komentář naplněný vzpourou. „Místem děje je lidské vědomí, a to nepodléhá, nebo aspoň *nemusí* podléhat geopolitickým, ideologickým a jiným odlidšťujícím omezením“ (TAMTÉŽ: 25; zvýraznila S. R.).

Dějiny se v eseji „Jeden československý rok“ vyjevují z několika hledisek. Ukazují se jako nesnesitelný stav politický a sociální, jako úvaha o pravdě a morální povinnosti a zaujetí stanoviska k ní. Jsou prezentovány jako spojení navzájem propojených a závislých prvků, a to subjektivního okamžiku, historické chvíle, lineárního času a nadčasových významů. Toto všechno potřebuje odstup, který se v deníku zdá být nemožný. Kolářův *Očitý svědek* je proto neobvyklý. Autor vystupuje z tradičních žánrových rámců v několika rovinách: překonává je vnitřní transformací literárního žánru a také přecházením od poezie k próze a odborné literatuře (srov. POSPÍŠIL 1998: 124). Současně se v centru pozornosti ocitají pomezí formy – všechny tyto postupy nabízejí cestu k uchopení mnohotvárného světa. Esejistický text takovou způsobilost má, deník vzhledem ke své subjektivní povaze tuto schopnost omezuje. Avšak forma, kterou vytvořil Jiří Kolář, ukazuje svět v celém spektru jeho rozmanitosti.

PRAMENY

- RICHTEROVÁ, Sylvie. *Místo domova*. Brno: Host, 2004
- RICHTEROVÁ, Sylvie. *Ticho a smích*. Praha: Mladá fronta, 1997
- KOLÁŘ, Jiří. *Očitý svědek*. Praha: Mladá fronta, 1997 [1949]
- KOLÁŘ, Jiří. *Prométheova játra*. Praha–Litomyšl: Paseka, 2000 [1950]

LITERATURA

- BALBUS, Stanisław. „Zagłada gatunków.“ In Bolecki, Włodzimierz – Opacki, Ireneusz (edd.). *Genologia dzisiaj*. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 2000, s. 19–33
- BAUER, Michal. „Jiří Kolář: Očitý svědek v zemi mrtvých/Očitý svědek ze země mrtvých.“ *Tvar* 12, 2001, č. 14, s. 6–7
- DUTKA, Czesław Paweł (ed.). *Gatunki okolo-literackie. Materiały z konferencji naukowej*. Wałbrzych: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Wałbrzychu, 2002
- GAZDA, Grzegorz–Tyniecka-Makowska Słownia (ed.). *Słownik rodzajów i gatunków literackich*. Kraków: Universitas, 2006
- LANGEROVÁ, Marie. „Samobáseň.“ In táž. *Fragmenty pohybu*. Praha: Karolinum, 1998, s. 35–57
- MOCNÁ, Dagmar. „Deník.“ In Mocná, Dagmar – Peterka, Josef a kol. *Encyklopedie literárních žánrů*. Praha–Litomyšl: Paseka, 2004, s. 98–106
- NYCZ, Ryszard. *Sylny współczesne*. Kraków: Universitas, 1996

Obraz dějin v české a slovenské literatuře. Edičně připravila Stanislava Fedrová. Praha, 2009. [online]. ©2009 <http://www.ucl.cas.cz/slk/?expand=/2008/sbornik>

PETERKA, Josef. „Esej.“ In Mocná, Dagmar – Peterka, Josef a kol. *Encyklopedie literárních žánrů*. Praha–Litomyšl: Paseka, 2004, s. 174–183

POSPÍŠIL, Ivo. *Genologie a proměny literatury*. Brno: Masarykova univerzita, 1998

ŠRÁMEK, Petr. „Předmluva.“ In Richterová, Sylvie. *Místo domova*. Brno: Host, 2004, s.7–8

RESUMÉ

Východiskem příspěvku je esej Sylvie Richterové „Jeden československý rok“ z knihy *Místo domova* (2004), jehož hlavním tématem je deník Jiřího Koláře *Očítý svědek* (1949). Autorka ukazuje možnosti obou žánrů, jak deníku, tak eseje. Zdůrazňuje schopnost deníku zachytit stav jako děj a děj naopak znehybnit, na druhé straně dokazuje způsobilost eseje zaznamenat myšlenkové rozpory nebo prolínání různých rovin. Autorka se zabývá také vztahem mezi způsobem zobrazení dané doby (rok 1949) a historickou zkušeností.

SUMMARY

The point of departure of the inquiry presented here is the essay by Sylvie Richterová „Jeden československý rok“ (published in *Místo domova*, 2004), which comments on the diary of Jiří Kolář *Očítý svědek* (1949) while displaying and analyzing the multiple potential of the literary diary and essay. Richterová emphasizes the capability of the diary to express a state as an action and vice versa, and the ability of the essay to represent both contrasts in thought, and the permeation of various levels of problems. The 1949 remains a year arousing questions until today; Richterová's essay focuses on the literary devices of representing the specific qualities of the period concerned.